

بررسی روند تکامل جداول تزیینی در نسخ خطی

از قرن پنجم تا نهم هجری

الهام اکبری *

سعید خودداری نائینی **

چکیده

جداول تزیینی یکی از قدیم‌ترین آرایه‌های نسخه‌های خطی هستند و تا کنون پژوهشی مستقل، با استناد به نمونه‌های متعدد، بر روی این جداول صورت نگرفته است. این مقاله، با روش توصیفی - تحلیلی، علاوه بر شناسایی و معرفی سبک‌هایی از جدول‌کشی، در پی آن است که اولاً خاستگاه جداول تزیینی در نسخ خطی را مشخص کند و سپس روشن کند که چه سبک‌هایی از جدول‌کشی تا پیش از قرن نهم هجری در نسخ خطی رایج بوده است. بررسی نگارندگان نشان می‌دهد که با استناد به نمونه‌های باقی‌مانده، خاستگاه جداول تزیینی (زرین و شنگرف/سرخ) را می‌توان به مصاحف و نسخه‌های علمی نسبت داد. همچنین بر اساس این یافته‌ها می‌توان تاریخ نسخه‌های بی‌تاریخ را تا حدودی مشخص کرد.

کلیدواژه‌ها: جداول تزیینی، صفحه‌آرایی، نسخ خطی، قرن پنجم تا نهم هجری

تاریخ دریافت: ۹۹/۲/۳۱ تاریخ پذیرش: ۹۹/۵/۱۳

* دانش‌آموخته کارشناسی ارشد دانشگاه هنر (نویسنده مسئول) / elham akbari_90@yahoo.com

** استاد یار دانشگاه هنر / khoddari@gmail.com

مقدمه

بررسی چگونگی صفحه‌آرایی نسخه‌های خطی بخش مهمی از مطالعات مربوط به نسخه‌های خطی را به خود اختصاص داده است. در این میان جداول تزیینی نسبت به دیگر آرایه‌های صفحه‌آرایی همچون خط، تذهیب و تجلید، کمتر مورد توجه قرار گرفته‌اند. در این مقاله پیشینه تاریخی این آرایه در کتاب‌آرایی اسلامی مورد بررسی قرار گرفته است و نگارندگان در پی شناسایی و معرفی سبک‌های جدول‌کشی به‌کار رفته در نسخ خطی اسلامی در نمونه‌های متقدم تا ابتدای سده نهم هجری هستند. بررسی تاریخی جداول از آن رو اهمیت دارد که نقطه شروع هر سبک از جدول‌کشی، تداوم آن سبک و در بعضی موارد، نقطه پایان آن را در سنت کتاب‌آرایی اسلامی بر ما روشن می‌کند و در نتیجه می‌توان بر اساس سبک جدول‌کشی به‌کار رفته در نسخ خطی، هم‌زمانی جداول یک نسخه با تاریخ کتابت آن را تخمین زد و پس از آن تاریخ نسخ بی‌تاریخ را تا حدودی مشخص کرد. هدف این مقاله شناسایی خاستگاه جداول تزیینی در نسخ خطی، معرفی سبک‌های مختلف جدول‌کشی به‌کار رفته در نسخه‌های خطی، و سپس توصیف جهات مختلف جداول نسخه‌ها از قبیل رنگ و تعداد خطوط و نوع تحریر آن‌هاست.

پیشینه تحقیق

اهمیت بررسی تاریخی جداول را ایرج افشار در ضمن یادداشتی در نشریه نامه بهارستان بیان کرده است (نک. افشار، ۱۳۸۰: ۲۰۹). ایو پورتر نیز وجود تنوع در ساختارهای جداول را امکانی برای بررسی ساختارشناسانه جداول برمی‌شمرد و بررسی تعداد خطوط، فاصله بین آن‌ها، و تعداد رنگ‌ها در جداول را معیارهایی برای شناسایی کارگاه‌های هنری می‌داند (نک. پورتر، ۱۳۸۹: ۸۳-۸۴). فرانسوا دروش هم، در کتاب دستنامه نسخه‌شناسی نسخه‌های به خط عربی، در ضمن بررسی چگونگی نسخه‌پردازی در نسخ اسلامی و توضیح جدول و کمند، به اهمیت بررسی جدول و جدول‌کشی اشاره کرده است (نک. دروش، ۱۳۹۵: ۳۱۲). نجیب مایل هروی نیز در مقاله «فرهنگ تاریخی اصطلاحات

نسخه‌شناسی»، سه خاستگاه مشخص را برای جداول بیان کرده است (نک. مایل هروی، ۱۳۷۹: ۳۳-۳۴). پائولا اورستی نیز در طی مقاله‌ای، قرار گرفتن سوره فاتحه در آغاز قرآن را که معمولاً با آرایه‌هایی پرکار احاطه می‌شود خاستگاه یا یکی از خاستگاه‌های پیدایش سنت جدول‌کشی در متن نسخه‌های خطی برشمرده است (اورستی، ۱۳۸۴-۱۳۸۵: ۴۴). در میان نسخه‌شناسان، صفری آق‌قلعه بیش از دیگران به مبحث جدول و جدول‌کشی پرداخته و افزون بر تشریح انواع جدول، تصاویری از هر یک از انواع جدول منتشر کرده است (صفری آق‌قلعه، ۱۳۹۰). آدام گاچک هم اصطلاحات وابسته به جدول همچون مسطره‌کشی، کاغذ رسم و جدول و کمند را در کتاب خود موسوم به فرهنگ اصطلاحات توصیفی نسخه‌های خطی جهان اسلام توضیح داده است (نک. گاچک، ۱۳۹۴: ۲۹۴، ۳۳۴، ۳۳۷).

روش این مقاله توصیفی تحلیلی است و منبع آن اطلاعات ارائه‌شده بر اساس رؤیت تصاویر اکثر نسخ تاریخ‌دار تا پیش از قرن نهم هجری در سه کتابخانه مهم ایران (کتابخانه مجلس شورای اسلامی، کتابخانه ملی ملک، و کتابخانه دانشگاه تهران) و نسخه‌های منتخبی از کتابخانه‌های دیجیتال خارج از کشور (مانند: کتابخانه ملی فرانسه، کتابخانه لیدن، و کتابخانه بریتانیا) و یا تصاویر منتشرشده از آن‌ها بوده است.

۱. جداول تزیینی

در یک تقسیم‌بندی کلی می‌توان گفت که جداول به دو صورت در نسخ به‌کار رفته‌اند: یکی جداول کاربردی (علمی) و دیگری جداول تزیینی. جداول کاربردی جداولی هستند که اغلب در نسخه‌های علمی ترسیم شده و حاوی اطلاعات مختصر علمی هستند و قدیم‌ترین نسخه علمی دارای جداول کاربردی که توسط نگارندگان شناسایی شده، رساله ریاضی (ش ۲۴۵۷ کتابخانه ملی فرانسه، مورخ ۳۵۹ق) است. اما جداول تزیینی در عرف مذهب‌بان و جدول‌کشان، خطوط متوازی‌ای بوده که گرداگرد صفحه، نوشته و یا در فواصل سطور می‌کشیده‌اند (مایل هروی، ۱۳۷۲: ۶۰۵). در لغت‌نامه دهخدا آمده است: «خطوط شنگرف و غیره که گرد صفحه کشند» (دهخدا، ۱۳۳۹: ذیل «جدول»). اما با توجه به نمونه‌هایی که در این مقاله بدان‌ها پرداخت شده جداول تزیینی لزوماً خطوط موازی نیستند.

آن‌ها در گرداگرد شمس‌ها به صورت منحنی و در اطراف انجامة‌ها به صورت مورب نیز به کار رفته‌اند و در متونی چون تحفة المحبین (نک. سراج شیرازی، ۱۳۷۶: ۱۱۱) و یا رسالۀ جلدسازی (نک. سید یوسف حسین، ۱۳۹۰: ۳۶، ۳۹) هم به ابزارهایی خاص (سّطاره، تخته، قلم جدول و ...) برای رسم جداول اشاره شده است. در نتیجه اگر بخواهیم تعریفی بهتر از جداول تزئینی ارائه دهیم که از دُرگیری‌هایی که بدون ابزار، و با دست، در اطراف نقوش رسم می‌شده‌اند، متمایز شود می‌توان گفت که جداول تزئینی، خطوطی هستند که متون یا نقوش را محصور می‌کنند و می‌توانند افقی، عمودی، مورب و یا منحنی باشند و می‌باید با ابزارهایی چون قلم جدول، خط‌کش، سّطاره جدول و یا پرگار جدول رسم شوند.

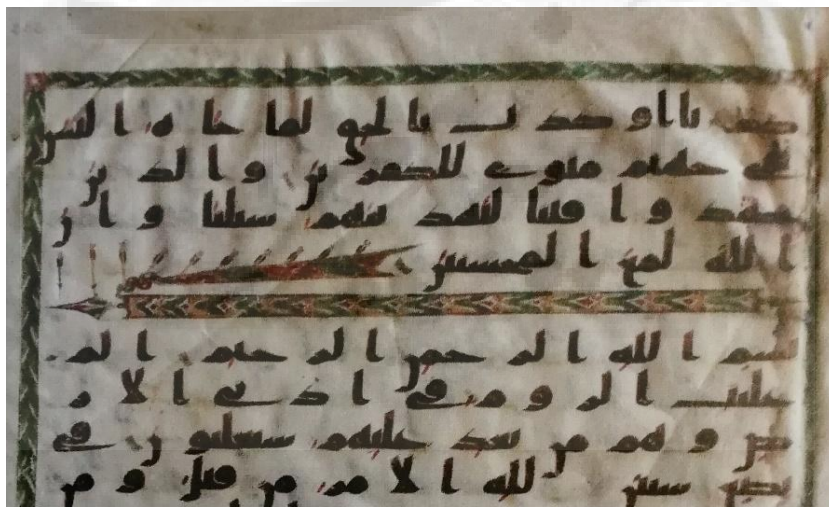
۲. بررسی خاستگاه جداول تزئینی در نسخ خطی

نجیب مایل هروی بر آن است که نمی‌توان با قطعیت میزان سهم نسخ آثار مانوی، ورود نسخ چینی در اواخر قرن هفتم هجری، و یا نسخ اسکندرانی را در جدول‌کشی نسخ تعیین نمود (مایل هروی، ۱۳۷۹: ۳۳-۳۴). اورسّتی هم نقطه آغاز جدول‌کشی کل نسخه را تزئین صفحه مزدوج آغازین به همراه صفحه مزدوج پایانی می‌داند و منشأ این قاب‌های تزئینی را تا سده سوم به عقب می‌برد، چراکه منشأ آن‌ها را سنگ قبرهای فاطمیان در سده سوم می‌داند که در آن‌ها الگوهای کتیبه‌نگاری لوح‌های نوشته را احاطه کرده‌اند (اورسّتی، ۱۳۸۴-۱۳۸۵: ۴۴). از آنجا که جداول تزئینی در نسخه‌های خطی (غیر از مصاحف) تا پیش از قرن نهم در دو گروه عمده جداول زرّین و جداول شنگرف (سرخ)، به کار رفته‌اند نگارندگان در این بخش خاستگاه آن‌ها را در دو گروه مجزا بررسی می‌کنند.

۲-۱. بررسی خاستگاه جداول زرّین در نسخ خطی

جداول زرّین در دوره اسلامی اولین بار در مصاحف به کار رفته‌اند. دروش در ضمن معرفی مصاحف اموی، اشاره می‌کند که در مصحف صنعا (ش Inv.20-33.1 دار المخطوطات صنعا، نیمه دوم قرن اول هجری) سرآغاز متن (سوره فاتحه و آیات ابتدایی سوره بقره) درون قابی دوجداره نوشته شده است (دروش، ۱۳۹۴: ۲۰۲). به علاوه در مصاحفی دیگر از این

دوره (قرن اول و دوم هجری) نیز می‌توان جداول تزئینی را پیرامون متون مشاهده نمود.^۱ دروش این قاب‌های تزئینی را افزوده‌های متأخر نمی‌داند. پس از مصاحف، به تدریج از اوایل قرن پنجم هجری شاهد ظهور این آرایه (جداول زرّین)، البته تنها در چند صفحه آغازین و پایانی، در نسخه‌های دیگر هم هستیم. نسخه‌ای از کتاب خَلق النبی و خُلُقهِ (ش BRU Or. 437 لیدن، مورّخ بین ۴۴۱-۴۴۳ق) قدیم‌ترین نمونه شناسایی شده در این تحقیق است که دارای جداول زرّین تسمه‌دار (همچون جداول مصاحف) است. با توجه به این‌که جداول زرّین، پیش از نسخه‌های دوره اسلامی، در نسخ یونانی به‌کار رفته‌اند (مثلاً: جداول زرّین در مجموعه‌ای به زبان یونانی به شماره Add ms 5111/1 بریتانیا، متعلق به قرن ششم و هفتم میلادی) شاید بتوان جداول زرّین در نسخ اسلامی (مصاحف) را متأثر از نسخ یونانی دانست و از سویی، چون همواره در کتب تاریخی به نسخ زرّین مانوی اشاره شده است (نک. کلیم کایت، ۱۳۸۴: ۲۲۲، ۲۲۴) می‌توان نسخ مانوی را نیز از دیگر عوامل مؤثر در جدول‌کشی زرّین در متون اسلامی دانست.

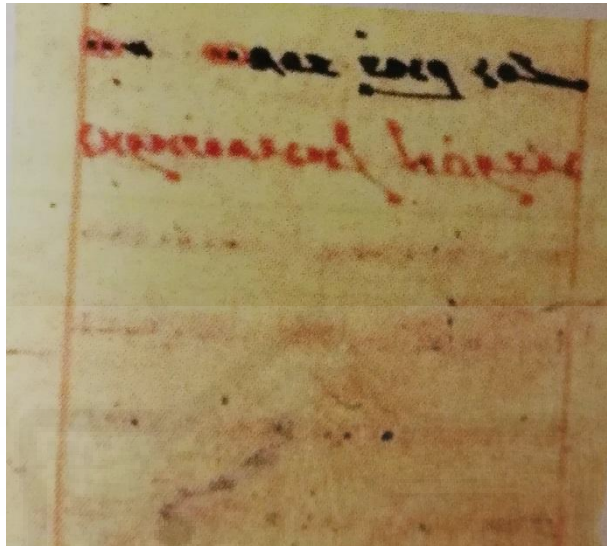

تصویر ۱: رسم جداول به دور متون در مصاحف اموی ش R38.

مأخذ تصویر: دروش، ۱۳۹۴: ۳۲۱

۱. مثلاً ش Inv. 01-26.2 دار المخطوطات صنعاء؛ ش 26/2003 f. مجموعه دیوید در کپنهاگ (نک. دروش، ۱۳۹۴: ۳۲۰، ۳۱۹) و

ش R38 موزه هنرهای اسلامی در قیروان (تصویر ۱ مقاله).

تصویر ۲: رسم جدول سرخ در اطراف متن در طومارهای مانوی. مأخذ تصویر: شگری فومشی، ۱۳۹۶: ۱۶۹

۲-۲. بررسی خاستگاه جداول شنگرف (سرخ) در نسخ خطی

تا کنون پژوهشی در خاستگاه این جداول صورت نگرفته است. با این حال، برای جداول شنگرف (سرخ)، خاستگاه‌های مختلفی را می‌توان متصور شد. جداول تک خطی سرخ‌رنگ در پیرامون متون، در طومارهای مکشوفه در تورفان دیده می‌شوند (مثلاً نک. تصویر ۲ مقاله: برگه ش MS 203/1/V، کتابخانه برلین). از این رو ممکن است یکی از خاستگاه‌های جداول سرخ در نسخه‌های خطی اسلامی، نسخ مانوی بوده باشند.^۱ از سوی دیگر، چون اغلب نسخ مجدول متقدم شناسایی شده در این تحقیق (نک. ادامه مقاله) با

۱. علاوه بر آرایه جدول، شواهد دیگری نیز هست که نشان از تأثیرپذیری نسخ خطی اسلامی از نسخ مانوی دارند. برای مثال در متون تقطیع شده یا آوازی مانوی پس از ذکر متن معمولی هریک از آوازه‌های مذهبی، صورت تقطیع شده همان آواز، یعنی فاصله‌گذاری میان کلمات و جملات بریده شده، از طریق خط‌های تیره انجام شده است (نک. شگری فومشی، ۱۳۹۶: ۱۳۰-۱۳۱) و این در حالی است که در مصحف اموی به شماره SE 3687، محفوظ در موزه هنرهای ترکی اسلامی استانبول (برای مشاهده تصویر، نک. دروش، ۱۳۹۴: ۲۹۷) و یا در مصحفی دیگر به شماره KFO 45، محفوظ در مجموعه خلیلی، و متعلق به اواسط قرن دوم تا اوایل قرن سوم (نک. دروش، ۱۳۷۹: ۶۵)، می‌بینیم که از این خطوط برای جداسازی آیات قرآن استفاده شده است.

جداول مزدوج شنگرف (دوتایی سرخ) جدول‌کشی شده‌اند و این نوع جدول (سرخ و مزدوج) پیش از آن‌که به صورت عمومی رایج شود برای رسم جداول کاربردی در نسخه‌های علمی مورد استفاده بوده است، می‌توان یکی دیگر از خاستگاه‌های جدول‌کشی‌های سرخ را جداول کاربردی (علمی) دانست. جداول سرخ‌رنگ در رساله ریاضی (ش 2457 Arabe کتابخانه ملی فرانسه، مورخ ۳۵۸-۳۵۹ق)، کتاب قانون مسعودی (نسخه ش 6840 arabe کتابخانه ملی فرانسه، مورخ ۵۰۱ق) و در کتاب التفهیم لاوائل صناعة التنجیم (ش ۲۱۳۲ مجلس، مورخ ۵۳۸ق) و ده‌ها نمونه دیگر دیده می‌شوند. یکی بودن رنگ و نوع خط نشان می‌دهد که تأثیرپذیری جداول تزیینی سرخ در تزیین نسخ خطی از جداول کاربردی بسیار بیش از نسخ مانوی است، چرا که جداول در نسخ مانوی نه تنها مزدوج (دوتایی) نیستند و تک‌خط هستند بلکه از آن جهت که مماس با نوشتار متن ترسیم شده‌اند، گویا صرفاً برای رعایت چهارچوب متنی بوده‌اند و جنبه تزیینی نداشته‌اند. شکرى فومشى نیز به پاک شدن و یا پاک کردن این خطوط بعد از نگارش، اشاره کرده است (نک. شکرى فومشى، ۱۳۹۶: ۱۶۹).

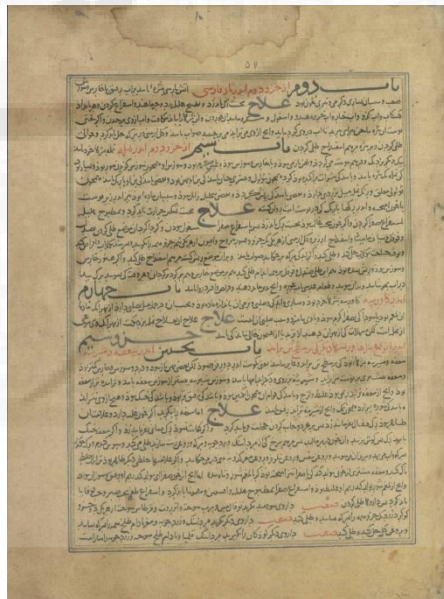
۳. بررسی سیر تحول جداول تزیینی از قرن پنجم تا نهم هجری

با بررسی جداول تزیینی در نسخه‌ها، سیر تکاملی این آرایه را مشاهده می‌کنیم. جداول در نسخ اغلب به صورت سرخ‌رنگ ترسیم شده‌اند و سپس، سبک‌های مختلف دیگری همچون جدول زرین، جدول زر و لاجورد، و جدول ارغوانی به شیوه‌های جدول‌کشی اضافه شده است. به منظور آشنایی با سیر تکاملی هر یک از سبک‌ها، در این بخش جداول نسخه‌ها بر اساس تاریخ کتابت آن‌ها مورد بررسی قرار گرفته‌اند.

۱-۳. بررسی جداول تزیینی در نسخ خطی قرن پنجم و ششم هجری

پس از کتاب خَلْقُ النَّبِيِّ وَخُلُقُهُ، که پیش‌تر بدان اشاره شد، مجلدهی از تفسیری با عنوان معانی کتاب الله تعالی و تفسیره المنیر (ش ۲۰۹ توپقاپی، مورخ ۴۸۴ق) دومین نسخه دارای جدول زرین در قرن پنجم هجری است که در این مطالعه شناسایی شده است. پیداست که جداول، پس از کاربرد در مصاحف، در نسخی با موضوعات دینی نیز مورد

استفاده قرار گرفته‌اند (البته تنها در چند صفحه ابتدایی و انتهایی آن‌ها). پس از این دو نسخه، در یک مجموعه (ش ۳۱۸۳ ملک، مورخ یکشنبه ۲۶ جمادی‌الثانی ۵۴۹ق) جداول تک خط شنگرف دیده می‌شوند. چند صفحه ابتدایی نسخه فاقد جدول است که این موجب تردید در هم‌زمانی جداول این نسخه با کتابت آن می‌شود. در کتاب المغنی فی تدبیر الامراض و تعریف العلل و الاعراض (ش ۱۰۴۳۰ دانشگاه تهران، مورخ ۵ جمادی‌الاول ۵۷۳ق) هم می‌بینیم که تمامی متن در درون جداول مزدوج و شنگرف قرار گرفته است. یکی دیگر از نسخ مُجدول در سده ششم، کتاب ذخیره خوارزمشاهی (ش ۶۲۲۷ مجلس، مورخ ۵۸۱ق) با جدول زر و لاجورد است. نگارندگان جداول این نسخه را به دلایلی متأخرتر از تاریخ کتابت آن می‌دانند؛ از جمله، به این دلیل که جداول زرین در این نسخه دارای سه تحریر هستند (یکی در پیش و دو تحریر در پشت) (نک. تصویر ۳).

تصویر ۳: رسم جدول سه‌تحریر در نسخه‌ای از ذخیره خوارزمشاهی، ش ۶۲۲۷ مجلس، مورخ ۵۸۱ق

۱. در تذهیب، برای نمود بیشتر، در دور تا دور جداول زرین خطی تیره و اغلب مشکی رسم می‌کنند. در این مقاله مفهوم جدول زرین سه‌تحریر، به جدول زرینی اشاره دارد که دو خط مشکی در پشت جدول زرین، و یک خط مشکی در پیش آن، ترسیم شده است.

این نوع جدول‌کشی (زر با سه تحریر) با توجه به نمونه‌هایی که در ادامه بررسی خواهد شد، در نسخه‌های پیش از سده نهم رواج نداشته است. همچنین فاصله تاریخ کتابت این نسخه، به‌عنوان اولین نسخه‌ای که تمام صفحاتش با زر جدول‌کشی شده، با نسخه بعدی که در تمامی صفحاتش شاهد رسم جدول زرین هستیم (یعنی کتاب صحاح اللغة، ش ۴۶۶۳ مجلس، مورخ رمضان ۶۸۹ق) حدود یک قرن است. این فاصله تاریخی دو نسخه که نشان‌دهنده عدم تداوم یک سبک پس از ظهور آن است از دیگر علل ناهم‌زمانی جدول‌کشی نسخه ذخیره خوارزمشاهی محفوظ در مجلس، با کتابت آن است. تداوم این سبک پس از تاریخ نسخه دوم (۶۸۹ق) در نسخه‌های دیگر هم مشهود است (نک. ادامه مقاله). پیش‌تر، مایل هروی با استناد به این که کلمات انتهای سطر در زیر جداول قرار گرفته‌اند، جداول این نسخه (ش ۶۲۲۷ مجلس، مورخ ۵۸۱ق) را متأخرتر از کتابت آن دانسته بود (مایل هروی، ۱۳۷۹: ۳۳). نسخه‌ای از کتاب ختم الغرایب هم در کتابخانه ملی اتریش محفوظ است که دارای جدول مزدوج شنگرف است (ش 845 mixt، مورخ ۵۹۳ق) (برای مشاهده تصاویر آن، نک. افشار، ۱۳۸۲: ۲۱۷-۲۱۸). صفری آق‌قلعه پیش‌تر این نسخه را در نسخه‌شناخت معرفی کرده است. افشار این نسخه را از کهن‌ترین نمونه‌های نسخه‌های فارسی دانسته که به صورت مزدوج و شنگرف، جدول‌کشی شده است (افشار، ۱۳۸۰: ۲۰۹). جز این موارد، یکی از ارزشمندترین نسخه‌های علمی اسلامی، که در واپسین سال‌های قرن ششم کتابت شده، کتاب التریاق (ش 2964 arabe کتابخانه ملی فرانسه، مورخ ۵۹۵ق) است. جداول تزیینی رسم‌شده برای این نسخه اغلب جداول مزدوج شنگرف و در بعضی صفحات جداول زرین هستند. با وجود نفیس بودن نسخه، جداول زر هنوز در تمامی صفحات به‌کار نرفته است. یک نسخه ناقص نجومی اما مجداول (ش INV. No. LNS 275 ms دار الآثار کویت، سده ۶ هجری) را هم باید به این گروه افزود. مکان کتابت این نسخه احتمالاً سمنگان (واقع در افغانستان امروز) است. در نسخه مذکور، برای رسم خطوط پیرامونی و بخش‌های جداساز داخلی لوحه‌های زایجه، از جداول مزدوج مثنی شنگرف (دوتادوتایی سرخ‌رنگ)، و برای جداول تزیینی پیرامون متن منشور در این نسخه از جداول مزدوج شنگرف (دوتایی سرخ) استفاده شده است. آنچه جداول پیرامونی این نسخه چندبرگی را قابل اعتنا ساخته، هم‌رنگ بودن کلمات سرخ‌رنگ کتابت‌شده در این صفحات با رنگ

جداول است، چراکه این امر احتمال هم‌زمانی جدول‌کشی نسخه با کتابت آن را بیشتر می‌کند. این نسخه اولین نسخه‌ای است که در آن جداول مزدوج مثنی شنگرف (دوتادوتایی سرخ) به کار رفته است (نک. Adamova & Bayani, 2015: 32-33).

۲-۳. بررسی جداول تزیینی در نسخ خطی قرن هفتم هجری

افزایش تعداد نسخ خطی مُجدولِ شناسایی شده در قرن هفتم نسبت به قرن ششم، نشان‌دهنده رواج کاربرد جداول در نسخ خطی است. اولین نسخه مُجدول قرن هفتمی نسخه شاهنامه فلورانس، مورخ ۱۴۶۱ق، است (نک. تصویر ۴). این نسخه به صورت چهار ستونی جدول‌بندی و از طریق جداول مزدوج شنگرف جدول‌کشی شده است. جداول تزیینی پیرامونی متن این نسخه از تمامی جداول نسخ بررسی شده تا قرن نهم متمایز است، چراکه تا قرن نهم هیچ نسخه دیگری شناسایی نشده که تمامی صفحات آن با جدولی با تقسیمات هندسی و به رنگ شنگرف جدول‌کشی شده باشد و این در حالی است که در اطراف کتیبه‌های فراوان این شاهنامه، بر خلاف نمونه‌های هم‌دوره آن، جدولی رسم نشده است. لذا جدول‌کشی این نسخه را می‌توان منحصر به فرد تلقی کرد و تعیین اصالت جداول آن نیازمند پژوهش‌های بیشتری است. این شکل از جدول در صفحه عنوان کتاب هدایة المتعلمین فی الطب (ش ۳۶۴۶ کتابخانه فاتح، مورخ ۵۱۰ق) نیز دیده می‌شود (نک. تصویر ۵).

تصویر ۴: رسم جداول با تقسیمات هندسی در اطراف متن در شاهنامه فلورانس، مورخ ۶۱۵ق. مأخذ تصویر:

<http://teca.bncf.firenze.sbn.it/ImageViewer/servlet/ImageViewer?idr=BNCf0004147894>

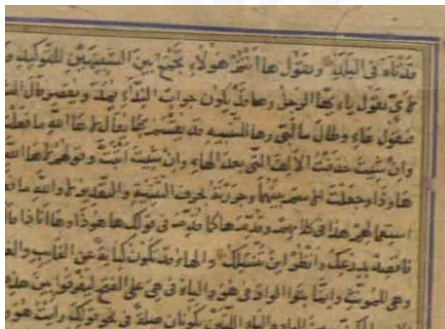

تصویر ۵: رسم جداول با تقسیمات هندسی در صفحه عنوان نسخه‌ای از هدایة المتعلمین، ش ۳۶۴۶ کتابخانه فاتح، مورخ ۵۱۰ق. مأخذ تصویر: حسینی، ۱۳۹۲: ۶۷۱.

در سده هفتم، جداول مزدوج مثنی شنگرف (دوتادوتایی سرخ)، در نسخه نجومی دیگری (ش Inv. No.LNS 270 ms دار الآثار کویت، مورخ ۶۱۵ق) نیز که محل کتابت آن هم سمنگان است مشاهده می‌شود. این نوع جدول، پیش از آن، در یک نسخه نجومی ناقص قرن ششمی (ش Inv. No . LNS 275 ms، دار الآثار کویت، قرن ششم هجری) هم مشهود است. جداول مزدوج مثنی شنگرف برای سومین بار در همین قرن، در صفحات ابتدایی کتاب تقویم الابدان فی تدبیر الانسان (ش ۱۴۵۶۹ مجلس، احتمالاً اوایل قرن هفتم) به کار رفته است. بقیه صفحات این نسخه با جداول مزدوج شنگرف مجدول شده است. می‌بینیم که هر سه نسخه‌ای که این شیوه از جدول‌کشی (دوتادوتایی سرخ) در آن‌ها به کار رفته علمی (نجومی) هستند. کاربرد این شیوه در نسخه‌های دیگری که در این تحقیق بدان‌ها اشاره خواهد شد، نشانگر تأثیر نسخه‌های علمی در ترویج شیوه‌ای دیگر از جدول‌کشی تزیینی در نسخه‌هاست.

به کار بردن دو رنگ سرخ و لاجورد در کنار یکدیگر هم از دیگر سبک‌هایی است که از

سده هفتم هجری آغاز شده است. جدول صفحه نخست کتاب ذخیره خوارزمشاهی (ش ۴۴۹۳ ملک، مورخ ۵ جمادی الاول ۶۷۳ق) یکی از نمونه‌های متقدم است که به این شیوه جدول‌کشی شده است و از سده هشتم این سبک از جدول‌کشی در تمام اوراق برخی نسخه‌ها به کار می‌رود. از دیگر سبک‌هایی که در سده هفتم رواج می‌یابد جدول‌کشی با زر و لاجورد است. کتاب صحاح اللغة (ش ۴۶۶۳ مجلس، مورخ رمضان ۶۸۹ق) جزء نسخ متقدمی است که با این سبک جدول‌کشی شده است. در این نسخه صفحات داخلی دارای جداول زر دو تحریر (یکی پشت و یکی پیش) و لاجورد هستند (تصویر ۶)، ولی صفحه عنوان این نسخه که ترمیم شده است، جدول زرینش دارای سه تحریر است. این روال (رسم جداول زر دو تحریر در صفحاتی که ترمیم نشده‌اند و رسم جداول زر سه تحریر در صفحه‌های عنوانی که ترمیم شده) در نسخه‌های دیگر از الصحاح (ش ۷۸۳۸ دانشگاه تهران، مورخ ۶۹۰ق) هم دیده می‌شود. فاصله زمانی کم این دو نسخه از هم، و تداوم این سبک و نوع تحریر (یکی پیش و یکی پشت)، پس از این دو نسخه، در نسخه‌های دیگر موجب پذیرش هم‌زمانی جداول و تاریخ کتابت در این دو نسخه شده است. توجه به چگونگی تحریر جدول زرین در نسخه‌ها می‌تواند یکی از مشخصه‌های رد یا قبول هم‌زمانی جدول یک نسخه با تاریخ کتابت آن باشد. برای مثال در کتاب کیمیای سعادت (ش ۵۸۲ مجلس، مورخ ۶۸۴ هجری) نیز جداول زر و لاجورد دیده می‌شوند، ولی از آنجا که جداول زر آن دارای سه تحریر است (یکی پیش و دو تا پشت) آن جداول متأخر دانسته شده‌اند. تزیینات حل‌کاری در حاشیه دو صفحه ابتدایی این نسخه، و خروج کلمات و عناوین از چهارچوب جداول، از دیگر عواملی است که باعث می‌شود تزیینات این نسخه متأخر دانسته شود.

تصویر ۶: جدول زر با دو تحریر در نسخه‌ای از صحاح اللغة، ش ۴۶۶۳ کتابخانه مجلس، مورخ ۶۸۹ق.

جدول‌کشی به شیوه مزدوج و به رنگ شنگرف که در سده ششم آغاز شده بود یکی از شیوه‌های بسیار رایج، به‌ویژه در دواوین قرن هفتم، بوده است (برای مشاهده نمونه‌ها، نک. اکبری، ۱۳۹۷). در نسخه‌هایی از دیوان انوری، محفوظ در کتابخانه مجلس (ش ۱۳۵۰۳، مورخ ۶۸۰ق؛ ش ۱۲۶۰، سده هفتم) و کتابخانه ملک (ش ۵۲۶۷، مورخ ۷۰۰ق)، این شیوه دیده می‌شود. در نسخه‌ای با عنوان منتخب دیوان‌ها (ش ۱۴۰۱۷، مجلس، مورخ ۶۹۵ق) هم جداول مزدوج و شنگرف دیده می‌شود. گرداگرد کتیبه‌های این نسخه را جدولی ارغوانی‌رنگ فرا گرفته است. این نسخه جزء اولین نسخه‌هایی است که در آن از رنگ ارغوانی برای رسم جداول (البته در جداول دور کتیبه‌ها) استفاده شده است. از این رنگ بعدها در سده هشتم برای جدول‌کشی بسیار استفاده می‌شود. یکی از شیوه‌هایی که به‌ندرت در جدول‌کشی نسخ به‌کار رفته استفاده از رنگ صرف آبی (به احتمال بسیار لاجورد) در جدول‌کشی نسخ است. این نوع جدول را می‌توان در کتاب رسائل اخوان الصفا و خلان الوفا (ش ۴۷۰۸، مجلس، مورخ ۵ رمضان ۶۸۶ق) دید.

۳-۳. بررسی جداول تزیینی نسخ خطی در نیمه نخست قرن هشتم هجری

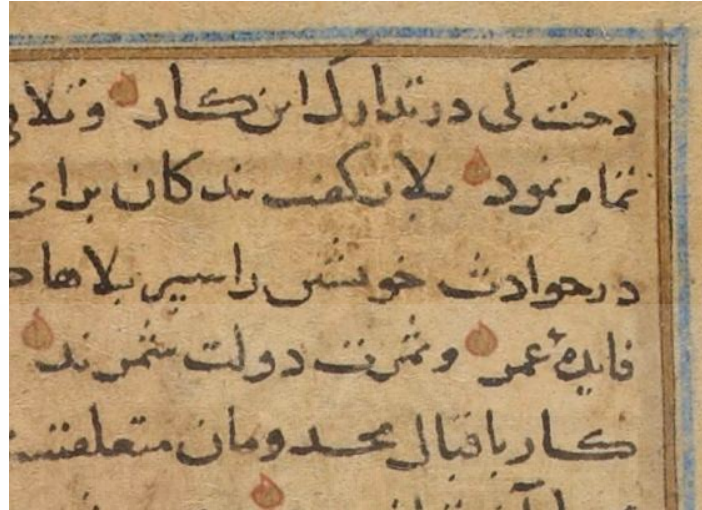
در چند نسخه کتابت‌شده در سال‌های اولیه قرن هشتم سبک خاصی از جدول‌کشی دیده می‌شود و آن استفاده از سه رنگ متفاوت در کنار یکدیگر است. نگارندگان این سبک از جدول‌کشی را در چند نسخه شناسایی کردند و هم‌زمانی جداول با تاریخ کتابت تنها در دو نسخه مجموعه رشیدیه مورد تأیید قرار گرفت: نخست نسخه مجموعه رشیدیه (ش ARABE 2324، کتابخانه ملی فرانسه، مورخ ۷۰۷ق) (تصویر ۷) و دیگری (نسخه کتابخانه گلستان، مورخ ۷۰۸ق). جداول نسخه کتابخانه گلستان پیش‌تر منتشر شده است (نک. صفری آق‌قلعه، ۱۳۹۰: ۴۹۷). جداول تزیینی پیرامونی این دو نسخه از داخل به بیرون به ترتیب، جدول شنگرف، جدول زرّین تحریرشده، و جدولی تک‌خط از لاجورد است. جداول زرّین در این دو نسخه نیز دارای تحریری یکنواخت است. جداول سه‌رنگ در چند نسخه دیگر هم دیده می‌شود؛ ولی حدس نگارندگان این است که جداول هر یک، به دلایلی، متأخرتر از زمان کتابت آن‌هاست. برای مثال در نسخه شاهنامه (ش 334، بخش اسلامی موزه لوور،

مورّخ احتمالاً ۷۰۰ق)۱ و یا برگی از شاهنامه (ش 11.022-12.1948.OA، موزه بریتانیا، اوایل قرن ۸ هجری)، هم جداول سه‌رنگ دیده می‌شوند، لکن هر دو نسخه ترمیم شده‌اند و جداول، نسبت به تاریخ کتابت، متأخرتر هستند. یا در کتاب الايضاح فی شرح المفصل فی صنعة الاعراب (ش ۱۴۹۵ ملک، مورّخ آخر جمادی الثانی ۷۱۶ق) به‌خاطر رسم کمند به صورت کمندهای متأخر، یعنی تنها در سه طرف متن و قرار گرفتن تمامی کلمات انتهای سطرها در زیر جداول، فرض هم‌زمانی جداول با تاریخ کتابت نسخه پذیرفتنی نیست.۲ این نسخه از معدود نسخه‌هایی است که جدول زر آن فاقد هر گونه تحریری است. بنابراین شاید بتوان جداول سه‌رنگ را یکی از سبک‌های خاص رایج در کتابخانه ربع رشیدی دانست، گرچه این فرضیه نیازمند بررسی نسخه‌های این کتابخانه به‌طور خاص است.

تصویر ۷: مجموعه رشیدییه، ش 2324 arabe کتابخانه ملی فرانسه، مورّخ ۷۰۷ ق.

۱. اوراق این شاهنامه در مجموعه‌های مختلفی بخش شده است. ماریانا شرو سیمپسون که این اوراق را بررسی کرده، تاریخ رونویسی نسخه را سال ۷۰۰ق تخمین زده است (ریشار، ۱۳۸۳: ۴۲).
۲. در فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه ملک، جدول این نسخه، دورنگ (شنگرف و لاجورد) ذکر شده است (افشار - دانش‌پژوه، ۱۳۵۲: ۴۴۷/۱).

تصویر ۸: کلیله و دمنه، ش 1965 Persan کتابخانه ملی فرانسه، اوایل قرن هشتم هجری.

جدول کشی با زر و لاجورد که در قرن هفتم آغاز شده بود (صحاح اللغة، ش ۴۶۶۳ مجلس، مورخ ۶۸۹ق)، در نیمه اول قرن هشتم در نسخه‌های بیشتری مورد استفاده قرار گرفت. در نسخه‌هایی از کلیله و دمنه (مثلاً نسخه ش 13506 OR کتابخانه بریتانیا، مورخ ۷۰۷ق؛ و نسخه ش 1965 Persan کتابخانه ملی فرانسه، اوایل قرن هشتم هجری) (تصویر ۸) جداول زر و لاجورد دیده می‌شوند و البته همچنان جدول زر در این نسخ دارای دو تحریر است (یکی پیش و یکی پشت). جدول کشی مزدوج مثنی شنگرف (دوتادوتایی سرخ)، که تا پیش از این در نسخ علمی دیده می‌شد (نک. نسخه‌های معرفی شده در سده ششم و هفتم)، در اوایل قرن هشتم به نسخه‌های دیگر نیز راه یافت. دیوان سعدی (ش ۲۵۶۹ مجلس، مورخ ۷۲۱ق) یکی از اولین دواوینی است که با جداول مزدوج مثنی شنگرف، جدول کشی شده است^۱ و کتاب تبصرة العوام فی معرفة مقالات الانام

۱. علاوه بر نمونه‌های مذکور، نسخه‌ای از حدائق الانوار فی حقایق الاسرار (ش ۸۶۲ ملک، قرن هشتم هجری) و نسخه‌ای از المصادر (ش ۳۸۷ ملک، قرن هشتم هجری) هم با جداول مزدوج مثنی شنگرف جدول کشی شده‌اند. در نسخه‌ای دیگر از ذخیره خوارزمشاهی (ش ۲۱۷۵ مجلس، قرن هشتم و نهم هجری) هم این شیوه دیده می‌شود.

(ش ۱۰۴۷۴ مجلس، مورخ ۱۳ محرم ۷۱۶ق) نمونه‌ای دیگر از این دست است. جدول تزیننی پیرامونی دو صفحه ابتدایی این نسخه به رنگ ارغوانی/بنفش است. رنگی که در واپسین سال‌های سده هفتم تنها در اطراف کتیبه‌ها (نک. نسخه ش ۱۴۰۱۷ مجلس) رسم شده بود، اینک در صفحات آغازین یک نسخه قرن هشتمی (نک. نسخه ش ۱۰۴۷۴ مجلس) به کار رفته است و این امر شاهدی بر رواج استفاده از رنگ ارغوانی/بنفش در جدول‌کشی نسخه‌های قرن هشتمی است. پس از این نسخه، در کتاب کیمیای سعادت (ش ۱۳۳۴ دانشگاه تهران، قرن هشتم هجری)^۱ (تصویر ۹) و کلیات سعدی (ش Per 109, f. 255a کتابخانه چستریتی، اوایل قرن هشتم) (تصویر ۱۰) هم جداول ارغوانی به همراه جداول مزدوج شنگرف دیده می‌شوند. شیوه جدول‌آرایی دیگری که در این سده رواج یافته کاربرد جدول شنگرف و لاجورد است. این شیوه از جدول‌کشی که در سده پیش فقط در صفحه نخست یک نسخه دیده شده بود (نسخه ش ۴۴۹۳ ملک)، در قرن هشتم در تمامی صفحات یک نسخه به کار رفته است. التفسیر الوسیط^۲ (ش ۲۷۶۸ مجلس، مورخ ۷۱۶ق) که در تبریز و در مدرسه تاج کتابت شده است دارای این نوع جدول است. دیوان خواجه (ش ۵۹۸۰ ملک، مورخ ۹ صفر ۷۵۰ق) نسخه نفیسی است که آن هم بدین شیوه (شنگرف و لاجورد) جدول‌کشی شده است. جداول زر در دیوان خواجه (در صفحات آغازین) همچنان دارای دو تحریر هستند (یکی پیش و دوتا پشت) و نه سه تحریر.

۳-۴. بررسی جداول تزیننی در نسخه‌های خطی نیمه دوم سده هشتم هجری

در این نیمه، همچنان جدول‌کشی با جداول مزدوج شنگرف مرسوم بوده است؛ از جمله می‌توان به نسخه‌ای از شاهنامه (ش ۵۹۹۴ ملک، نیمه دوم قرن هشتم هجری)^۳ و الاغراض

۱. در فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، این نسخه متعلق به قرن هفتم یا هشتم دانسته شده که با توجه با نوع جدول‌کشی نیمه دوم قرن هشتم تاریخ مناسب‌تری برای این نسخه است. نوع جدول نیز لاجورد ذکر شده است (دانش پژوه، ۱۳۳۹: ۱۷).

۲. اکثر اوراق این نسخه، به سبب آسیب دیدگی، ترمیم شده‌اند، ولیکن جداول متعلق به خود نسخه مادر است.

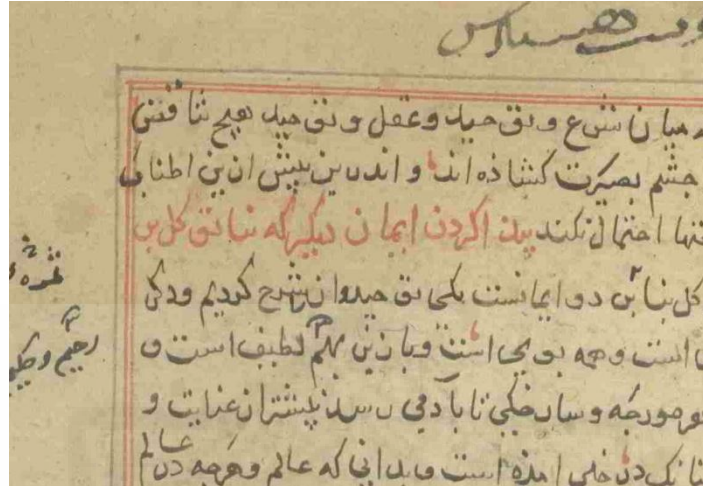
۳. نسخه دارای تاریخ ساختگی ۶۰۰ق است.

الطیبه (ش ۴۸۵۶ دانشگاه تهران، مورخ ۷۸۸-۷۸۹ق) اشاره نمود. جدول کش نسخه اغراض الطیبه بعد از رسم جدول پیرامون کادر متنی، جدولی دیگر نیز در فاصله بسیار کم از خط افقی بالا و پایین، در بخش داخلی کادر متنی، ترسیم نموده است. نمونه دیگری که بدین شیوه جدول کشی شده باشد هنوز شناسایی نشده است. یکی از ویژگی های نیمه دوم قرن هشتم در زمینه جدول کشی آن است که بر تعداد نسخه های مجدول با جداول زر و لاجورد افزوده شده است. از جمله نسخه هایی که در شیراز و کرمان در این دوره کتابت شده اند و دارای این نوع جدول کشی (زر و لاجورد) هستند می توان به نمونه های زیر اشاره نمود: دیوان عماد فقیه (ش Persan 745 کتابخانه ملی فرانسه، مورخ ۷۸۶ق، شیراز)، حدائق الانوار و بدایع الاشعار (ش Arabe 3368 کتابخانه ملی فرانسه، مورخ ربیع الاول ۷۹۰ق، شیراز)، کلیده و دمنه (ش Persan 377 کتابخانه ملی فرانسه، مورخ ۷۹۳ق، شیراز). جداول زر همه این نسخه ها دو تحریر دارند (یکی پیش و دوتا پشت) و تنها در جداول یک سمت نگاره ها در دو صفحه نخست کلیده و دمنه و پیرامون متن در صفحه آغازین آن، جدول زر دارای سه تحریر است. شاید بتوان گفت که این دو صفحه، آغاز استفاده از جداول زر سه تحریر در نسخ خطی را در واپسین سال های قرن هشتم نشان می دهند. خمسه نظامی (ش Persan 1817 کتابخانه ملی فرانسه، مورخ ۷۶۳ق) هم که محل کتابت آن احتمالاً کرمان یا شیراز است با جداول زرین دو تحریر به همراه جدول تک خطی از لاجورد، جدول کشی شده است.^۱ در کتاب تاج المآثر (ش Persan 276 کتابخانه ملی فرانسه، مورخ ۷۸۱ق) کتابت شده در کرمان هم جداول زر (دو تحریر) و لاجورد دیده می شود. جداول زر دو تحریر و لاجورد در نسخه کلیده و دمنه (ش Persan 913 کتابخانه ملی فرانسه، مورخ ۲۰ رمضان ۷۹۴ق) و نیز در خمسه نظامی (ش ۷۸۷۳ مجلس، قرن ۸ هجری)^۲ هم قابل مشاهده است.

۱. نسخه در اغلب صفحات وصالی شده، ولی جداول از آن نسخه اولیه است.

۲. در فنخا تاریخ این نسخه سده هفتم تا هشتم ذکر شده که، با توجه به رسم الخط نسخه، نیمه دوم قرن هشتم قمری پذیرفتنی تر است.

تصویر ۹: رسم جداول ارغوانی / بنفش در نسخه‌ای از کیمیای سعادت، ش ۱۳۳۴ دانشگاه تهران، قرن هشتم هجری.

تصویر ۱۰: رسم جدول ارغوانی در نسخه‌ای از کلیات سعدی، ش 109, f.255a چسترییتی، اوایل قرن هشتم هجری. مأخذ تصویر: wright, 2012, 13

رسم دو تحریر برای جدول زر در سده نهم همچنان رواج داشته است. برای نمونه می‌توان به این نسخه‌ها اشاره کرد: دیوان همای تبریزی (Supplement 1531 کتابخانه ملی فرانسه، مورخ ۸۱۶ق در بغداد)، اغراض الطیبیه (ش Supplement 1963 کتابخانه ملی

فرانسه، مابین ۸۱۳-۸۱۷ق، محل کتابت شیراز یا اصفهان)، خمسة نظامی (Persan 362 کتابخانه ملی فرانسه، مابین ۸۴۵-۸۵۵، کتابت شده در هرات). هم‌زمان با این نسخه‌ها، نمونه‌های بسیار دیگری هم هستند که جداول زر در آن‌ها دارای سه تحریر است؛ لذا جداول زر سه‌تحریر را می‌بایست از سبک‌های رایج در سده نهم هجری برشمرد. برای مثال در دو نسخه از کتاب مهر و مشتری محفوظ در کتابخانه ملی فرانسه (به شماره‌های: Supplement 1964، مورخ ۸۶۵-۸۷۰ق، بغداد؛ Supplement 1401، مورخ ۸۸۰ق، شیراز) جداول زرین دارای سه تحریر هستند.

تصویر ۱۱: رسم جداول زر و ارغوانی در جوار یکدیگر، دیوان سلمان ساوجی، ش ۵۱۲۹ ملک، مورخ ۷۷۳ق.	تصویر ۱۲: جداول شنگرف و ارغوانی / بنفش در جوار یکدیگر، دیوان عماد فقیه، ش ۱۳۵۱۲ مجلس، مورخ ۷۸۳ق.	تصویر ۱۳: رسم جداول تک‌رنگ ارغوانی / بنفش، کلیات سعدی، ش ۴۸۳۱ ملک، قرن هشتم هجری.
--	--	---

استفاده از رنگ ارغوانی / بنفش در جدول‌کشی‌های نسخه‌های کتابت‌شده در نیمه دوم قرن هشتم همچنان تداوم داشته است. برای مثال در نسخه‌ای از کلیات سعدی (ش Persan 1796 کتابخانه ملی فرانسه، مورخ ۷۳۰-۷۶۲ق، کتابت‌شده در شیراز)، از جداول ارغوانی / بنفش برای جدول‌کشی نسخه استفاده شده است. اورستی نیز به استفاده از

رنگ بنفش در جدول‌کشی نسخ استنساخ‌شده در شیراز در نیمه دوم قرن هشتم هجری با ذکر دو نمونه (شماره‌های suppl. Pers. 754 & 825 در کتابخانه ملی فرانسه) اشاره کرده است (اورستی، ۱۳۸۴-۱۳۸۵: ۶۷). دیوان سلمان ساوجی (ش ۵۱۲۹ ملک، مورخ ۷۷۳ق) نمونه‌ای دیگر از دیوان‌هایی است که جداول ارغوانی/بنفش در آن به کار رفته است (تصویر ۱۱) در این نسخه جدول‌کشی با جداول زرین دوتحریری است که جدولی ارغوانی/بنفش آن را احاطه کرده است. دیوان عماد فقیه (ش ۱۳۵۱۲ مجلس، مورخ ۱۰ ذی‌قعدة ۷۸۳ق) نمونه‌ای دیگر است که در آن جداول شنگرف و ارغوانی در کنار یکدیگر ترسیم شده‌اند (تصویر ۱۲). همچنین در نسخه‌ای از کلیات سعدی (ش ۴۸۳۱ ملک، اواخر قرن هشتم هجری)^۱ نسخه با جداول تک‌خط بنفش‌رنگ جدول‌کشی شده است (تصویر ۱۳).

یکی دیگر از موضوعات مرتبط با جدول و جدول‌کشی توجه به آرایه‌ای است به نام «کمند». کمند آرایه‌ای منشعب از نحوه جدول‌بندی نسخ چندمتنی است. کمند در واقع جدولی است که در دوره‌های پیشین برای تنظیم نوشتن متن‌ها در حاشیه ترسیم می‌شده و در ادوار متأخر به یک شیوه تزیینی در نسخه‌ها تبدیل شده است (صفری، ۱۳۹۰: ۲۶۰). تفاوت کمند با جدول تزیینی پیرامونی متن در آن است که جدول در سرتاسر محیط پیرامون متن و یا نقش ترسیم می‌شود، ولی کمند تنها در سه طرف صفحه رسم می‌شود، و کمندهای دو صفحه مقابل هم در یک نسخه، در سمت عطف نسخه، با هم تلاقی می‌کنند.

قدیم‌ترین نسخه شناسایی شده در این تحقیق که دارای کمند متقدم است کتاب لطائف التفسیر، نوشته احمد بن حسن درواجکی بخاری است (نسخه ش ۲۱۸ ملک، قرن هشتم یا نهم هجری) (تصویر ۱۴). یکی از دلایل متقدم دانستن کمند این نسخه آن است که کمندها در این نسخه در عطف صفحه به هم نرسیده‌اند و این نسخه دقیقاً مانند نسخ چندمتنی جدول‌بندی و متعاقباً جدول‌کشی شده است. میان جدول و کمند در این نسخه شاهد ترسیم آرایه‌های تزیینی به صورت پراکنده هستیم. در نسخه‌های قرن نهم و پس از آن، کمند دو

۱. بنا بر قرائنی، از جمله نوع خط، تاریخ نسخه احتمالاً مابین ۷۸۰ تا ۸۳۰ق بوده است.

صفحهٔ مقابل به‌گونه‌ای ترسیم شده‌اند که در سمت عطف نسخه با هم تلاقی می‌کنند. در واقع می‌توان گفت که کمندها، جدول تزیینی ثانویه‌ای هستند که پیرامون دو صفحهٔ روبه‌روی هم ترسیم شده و دو صفحه را به صورت منسجم‌تر در قالب یک صفحهٔ واحد فراروی بیننده قرار می‌دهند. کمندها نیز در ادوار بعدی، همچون جداول، دچار تحولاتی شده‌اند چنان‌که در نسخه‌ای از نفایس الفنون (ش ۲۷۸ مجلس، مورخ ۱۲۷۵ق) دو کمند رسم شده است. از آنجا که کمندها از آرایه‌های رایج پس از قرن هشتم (خارج از محدودهٔ زمانی این تحقیق) هستند، بررسی تحولات آن‌ها نیازمند مطالعه‌ای دیگر است.

تصویر ۱۴: رسم کمندهای ابتدایی در نسخه‌ای از لطائف التفسیر، ش ۲۱۸ ملک،

قرن هشتم و نهم هجری

نتیجه‌گیری

جداول تزیینی نسخ خطی، در یک تقسیم‌بندی کلی، به دو گروه عمده جداول زرین و جداول شنگرف قابل تقسیم هستند. جداول زرین مصاحف را می‌توان از اولین نمونه‌های جداول زرین دانست و آن‌ها را خاستگاهی برای جداول زرین در دیگر نسخه‌ها برشمرد. از قرن پنجم جداولی از جنس جداول مصاحف (زرین و تسمه‌دار) در کتب دینی، البته در صفحاتی محدود از نسخه‌ها، دیده می‌شود. برای گروه دوم، یعنی جداول شنگرف، نیز خاستگاهی را می‌توان برشمرد. یکی طومارهای مانوی و جداول کاربردی موجود در نسخ علمی است. با توجه به یکی بودن رنگ و جنس خطوط به کاررفته در هر دوی آن‌ها، سهم تأثیرپذیری جداول تزیینی سرخ‌رنگ از جداول کاربردی بسیار بیش از نسخ مانوی است.

بر اساس نمونه‌های مشاهده‌شده، قرن ششم، قرن آغاز جدول‌کشی با رنگ سرخ (شنگرف) بوده است، اعم از تک‌خط شنگرف، مزدوج شنگرف (دوتایی سرخ) و مزدوج مثنی شنگرف (دوتادوتایی سرخ). در قرن هفتم، علاوه بر جداول سرخ، جداول زر و لاجورد، تک‌خط لاجورد و جداول زرین به صورتی که در تمام صفحات یک نسخه به کار رفته باشد، بر سبک‌های جدول‌کشی قبلی اضافه شده است. همچنین در این سده، سبک‌های جدیدی چون جداول شنگرف و لاجورد، و یا شنگرف و ارغوانی/بنفش به صورت بسیار محدود در نسخه‌ها دیده می‌شوند. آغاز جدول‌کشی‌های سه‌رنگ در نسخه‌های خطی را می‌توان از ویژگی‌های خاص جداول تزیینی در قرن هشتم برشمرد. همچنین این نحوه جدول‌کشی را می‌توان یکی از شاخصه‌های نسخ کتابت‌شده در ربع رشیدی دانست. در قرن هشتم جداول شنگرف و لاجورد در تمامی صفحات برخی نسخه‌ها به کار رفته و جداول مزدوج مثنی شنگرف (دوتا دوتایی سرخ) هم یکی دیگر از سبک‌های جدول‌کشی در این سده است. از دیگر سبک‌های رایج در این سده می‌توان به جدول‌کشی نسخه‌ها با جداول شنگرف و ارغوانی/بنفش، جدول‌کشی نسخ با جداول زر و ارغوانی/بنفش یا حتی با جداول تک‌خط بنفش اشاره کرد. همچنین، بر اساس بررسی نویسندگان، جداول ارغوانی/بنفش را می‌توان از شاخصه‌های جدول‌کشی نسخ خطی کتابت‌شده در شیراز قرن هشتم دانست.

منابع

- افشار، ایرج (۱۳۸۰). یادداشت. نامه بهارستان، ش ۱: ۲۰۹.
- _____ (۱۳۸۲). فهرست دستنویس‌های فارسی در کتابخانه ملی اتریش و آرشیو دولتی اتریش در وین. تهران: فهرستگان.
- افشار، ایرج و محمدتقی دانش‌پژوه (۱۳۵۲). فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه ملک، ج ۱. با همکاری محمدباقر حجتی و احمد منزوی. تهران: کتابخانه ملک.
- اکبری، الهام (۱۳۹۷). «بررسی روند تکامل و کارکردهای جدول‌کشی در صفحه‌آرایی نسخ خطی اسلامی از قرن ششم تا قرن نهم هجری». پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه هنر، به راهنمایی سعید خودداری نائینی.
- اورستی، پائولا (۱۳۸۴-۱۳۸۵). «نسخه‌های خطی اسلامی: ویژگی‌های مادی و گونه‌شناختی». ترجمه شیرین بنی‌احمد. نامه بهارستان، ش ۱۱ و ۱۲: ۳۵-۷۰.
- پورتر، ایو (۱۳۸۹). آداب و فنون نقاشی و کتاب‌آرایی. ترجمه زینب رجبی. تهران: انتشارات متن.
- حسینی، سید محمدتقی (۱۳۹۲). فهرست دستنویس‌های فارسی کتابخانه فاتح استانبول. تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- دانش‌پژوه، محمدتقی (۱۳۳۹). فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ج ۸. تهران: چاپخانه دانشگاه تهران.
- دروش، فرانسوا (۱۳۷۹). سبک عباسی. ترجمه پیام بهتاش. تهران: کارنگ.
- _____ (۱۳۹۴). قرآن‌های عصر اموی. ترجمه مرتضی کریمی‌نیا و آلا وحیدنیا. تهران: هرمس.
- _____ (۱۳۹۵). دستنامه نسخه‌شناسی نسخه‌های به خط عربی. ترجمه سید محمدحسین مرعشی. تهران: سمت.
- دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۳۹). لغت‌نامه. زیر نظر محمد معین. تهران: سازمان لغت‌نامه.
- ریشار، فرانسوا (۱۳۸۳). جلوه‌های هنر پارسی. ترجمه ع. روح‌بخش. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- سراج شیرازی، یعقوب بن حسن (۱۳۷۶). تحفة المحبین. با اشراف محمدتقی دانش‌پژوه و به کوشش کرامت رعنا حسینی و ایرج افشار. تهران: نقطه.
- سید یوسف حسین (۱۳۹۰). رساله جلدسازی. تصحیح علی صفری آق‌قلعه. تهران: میراث مکتوب.

- شکری فومشی، محمد (۱۳۹۶). راهنمای دست‌نوشته‌های مانوی تورفان. تهران: میراث مکتوب.
- صفری آق‌قلعه، علی (۱۳۹۰). نسخه‌شناخت. تهران: میراث مکتوب.
- کلیم کایت، هانس یواخیم (۱۳۸۴). هنر مانوی. ترجمه ابوالقاسم اسماعیل‌پور. تهران: اسطوره.
- گاچک، آدام (۱۳۹۴). فرهنگ اصطلاحات توصیفی نسخه‌های خطی جهان اسلام. ترجمه علی قلی‌نامی. تهران: ارمغان تاریخ.
- مایل هروری، نجیب (۱۳۷۲). کتاب‌آرایی در تمدن اسلامی. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
- _____ (۱۳۷۹). فرهنگ تاریخی اصطلاحات نسخه‌شناسی (جدول). نامه بهارستان، ش ۲: ۳۱-۳۹.

- Adamova, Adel Tigranovna & manijeh Bayani (2015). *Persian Painting: the arts of the book and portraiture*. London: Thames and Hudson.
- Wright, Elaine Julia (2012). *The look of the book: manuscript production in Shiraz 1303-1425*. IMPRINT:1. Washington, D.C: Freer Gallery of Art, Smithsonian Institution. 2. Seattle: university of Washington. 3. Doblin: Chester beatty library .

